

ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА АҲОЛИ ЖОЙЛАШУВИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАРИ

Абдуғаниевич Ҳайитбой Абдувалиев

Фарғона давлат университети география кафедраси катта ўқитувчиси, г.ф.ф.д.

h.abduvaliyev@mail.ru.

Абдусатторжон Абдумалик ўғли Абдулхамидов

Фарғона давлат университети, география мутахасислиги магистранти

АННОТАЦИЯ

Аҳолининг турли тарихий даврларда сон жиҳатдан ўзгариб туришига бошқа омиллар билан бир қаторда географик жойлашув ҳам таъсир кўрсатиб турган. Географик омиллар аҳолининг ҳудудий таркиби шаклланишига таъсир этувчи энг дастлабки ижтимоий омиллардан ҳисобланади. Муаллиф мақолада Фарғона водийсида аҳолининг турли тарихий даврларда шаклланиши билан боғлиқ парадигмаларни келтирган.

Калит сўзлар: тарихий географик жойлашув, қадимги давр, суғорма деҳқончилик даври, мустамлака даври, янги давр, энг янги давр, марказий аҳоли маскани.

ABSTRACT

Geographic location, among other factors, influenced the numerical variability of the population in different historical periods. Geographic factors are one of the first social factors influencing the formation of the territorial composition of the population. In the article, the author cites paradigms associated with the formation of the population of the Fergana Valley in different historical periods.

Keywords: historical and geographical position, the antique period, the period of irrigated agriculture, the colonial period, the new period, the newest period, the central settlement.

КИРИШ

Аҳолининг ҳудудий таркибига таъсир этувчи ижтимоий-иқтисодий омилларни тадқиқ этиш ижтимоий географияда анча мукамал ўрганилган. Бу омиллар таъсири бўйича уларни қуйидаги тартибда кўриб чиқиш аҳоли

жойланиши жараёнидаги узвийлик ва ўзаро боғлиқликни таъминлайди. Дастлаб тарихий-географик омилларга эътибор қаратилади [6, 13].

Тарихий-географик омиллар аҳолининг ҳудудий таркиби шаклланишига таъсир этувчи энг дастлабки ижтимоий омиллардан ҳисобланади. Адабиётларда [1, 2, 5, 8] водийда эрамиздан аввалги даврларданок аҳолининг зич жойлашганлиги ва кўп миллатли бўлганлиги таъкидланади [1; 6-б.]. Водийда аҳолининг ва аҳоли пунктлари шаклланишини куйидаги 4 та даврга бўлиб ўрганиш тавсия этилади [8]. Қадимги давр (эрамиздан аввалги II асргача), суғорма деҳқончилик даври (эрамиздан аввалги VI-V асрлардан XIX аср охиригача), мустамлака даври (XIX аср охири XX аср охиригача), янги давр (мустақилликдан кейин) га ажратилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Қадимги давр. Фарғона водийси аҳолисининг шаклланиши Ўрта Осиёда аҳоли шаклланишининг мантиқий давоми бўлиб ҳисобланади. Аҳолининг жойланишига оид дастлабки манбаларда кўрсатилишича водийнинг ўзлаштирилиши Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидан фарқли равишда юқоридан қуйига қараб ташкил этилган. Бу эса қадимги аҳоли пунктлари кўпроқ ҳудуднинг рельефи нисбатан баланд минтақаларига тўғри келганлигини англатади [3; 63-б.]. Ўзлаштириш дастлаб, водийнинг юқори минтақаларида чорвачилик, боғдорчилик, ҳунармандчилик ҳамда лалмикор деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли томонидан бошланган [1; 111-б.]. Хитой ёзма манбаларида келтирилган аҳоли масканларининг аксарияти водийсининг юқори тоғ ёки адирлик минтақаларида жойлашганлиги таъкидланади. Бундай аҳоли масканлари эрамиздан аввалги II асрларда ташкил топган бўлиб, Хитой манбаларида уларнинг сони 70 та деб кўрсатилган [4; 5-31 б.].

Водийнинг юқори минтақаларида яшаган аҳоли асосан чорвачилик, лалмикор деҳқончилик ва тоғ боғдорчилиги билан шуғулланган. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳолининг ярим ўтроқ ҳаёт кечириши кузатила бошлагандан сўнг, уларни водийнинг қуйи қисмларига тушиб, қишлоқ учун ўзларига қўрғонлар шаклидаги яшаш жойлари ташкил этишган. Ушбу қишлоқ учун яратилган ҳудудлар «қўрғон»лар шаклида ташкил этилган бўлиб, бундай «қўрғонлар» қиш ойларида гавжум, савдо, ҳунармандчилик ривожланган қишлоқлар кўринишида бўлса, бошқа ойларида аҳолининг асосий қисмини тоғли яйловларга кўчиб кетиши кузатилади. Ю.Аҳмадалиевнинг таъкидлашича

водийсининг тоғ, адир, чўл ландшафтлари туташган минтақасида кўрғон, кўрғонча сўзлари қатнашган 100 ортиқ жой номлари қайд этилади. Уларга Кўрғонтепа, Каттакўрғон, Жаркўрғон, Қумкўрғон, Ёвкўрғон, Тўпкўрғон, Учкўрғон, Тепакўрғон, Кўрғонча кабилар мисол бўлади. Бу кўрғонча шаклидаги аҳоли масканлари кўпроқ яримўтроқ қирғиз, кипчок, турк, қорақолпоқ каби чорвадор аҳоли учун хос бўлиб, улар одатда деҳқончилик билан шуғулланувчи ўзбек ва тожиклар яшайдиган кишлоқлар яқинида бунёд этилган. Бу номларнинг аксарият қисми уни ташкил этган уруғ ёки уруғ оқсоқолининг номи билан аталган. Айнан бу даврда тоғ-яйлов чорвачилиги ривож топган.

Суғорма деҳқончилиكنинг шаклланишига қадар мавжуд бўлган Ворух, Исфара, Боткент, Шоҳимардон, Сўх, Новқат, Ўш, Чодак, Чоркесар, Сефедбулон каби аҳоли масканлари орасида ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлиб, улар ўзига хос этник марказларни шакллантирган [11; 91-б.]. Бундан ташқари бу даврда водийнинг гавжум аҳоли масканлари нисбатан рельефи баланд, тоғ яйловлари ҳудудида шаклланганлигидан, улар ўртасида турли алоқалар горизонтал кўринишда водий атрофини ўраб олган. Натижада ўзаро иқтисодий ва ижтимоий алоқалар ҳам анчайин кўп вақт талаб қилувчи ва суст жараёни хосил қилган.

Суғорма деҳқончилик даври. З.Исоқовнинг маълумот беришича Ўрта Осиёда қулай табиий иқлим шароити бу минтақада инсонларининг узоқ ўтмишдан бошлаб деҳқончилик билан шуғулланишларига имкон яратган. Ўлкадаги бу таракқиёт бир қатор омиллар таъсирида ўзига хос кўринишда юз берди. Деҳқончилиكنинг ибтидоий шакли неолит даврида бошланган бўлсада, Фарғона водийсида бу жараён милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида бошланган [8; 14-б.].

Эрамиздан аввалги XV-XIV асрларда ҳам водийда суғорма деҳқончилиكنинг оддий кўринишлари билан шуғулланилган [11; 17-б.]. Бироқ бу жараён аҳоли масканларини шаклланишига у қадар ҳам таъсир этмаган. Шунинг учун суғорма деҳқончилиكنинг аҳоли пунктлари шаклланишига қатъий таъсир этган давр сифатида эрамиздан аввалги VI-V асрлар кўрсатилган. Бу даврларга келиб, чорвачиликдан деҳқончилиكنинг ажралиб чиқиши, деҳқончилик учун эса водийнинг қулай ҳудудни танланиши натижасида марказий қисмга қараб ўзлаштириш ва аҳоли масканлари шакллантириш бошланган.

Водийда дастлабки деҳқончилик унинг атрофидан унинг марказига томон йўналган дарё, сой ва ариқларнинг юқори қисмида юзага келган. Асосий экин эса тариқ бўлганлиги таъкидланади [7; 74-75 б.]. Кейинчалик водийнинг қуйига қараб аста-секин деҳқончиликнинг сурилиши бошланди. Бу эса водийнинг нисбатан текис, марказий қисмга яқинроқ жойлашган аҳоли манзилгоҳларининг шаклланишида асосан лентасимон кўринишни ҳосил қила бошлаган. Айнан суғорма деҳқончилик билан шуғулланиш водийнинг аҳоли пунктлари шаклланишида муҳим рол ўйнаган.

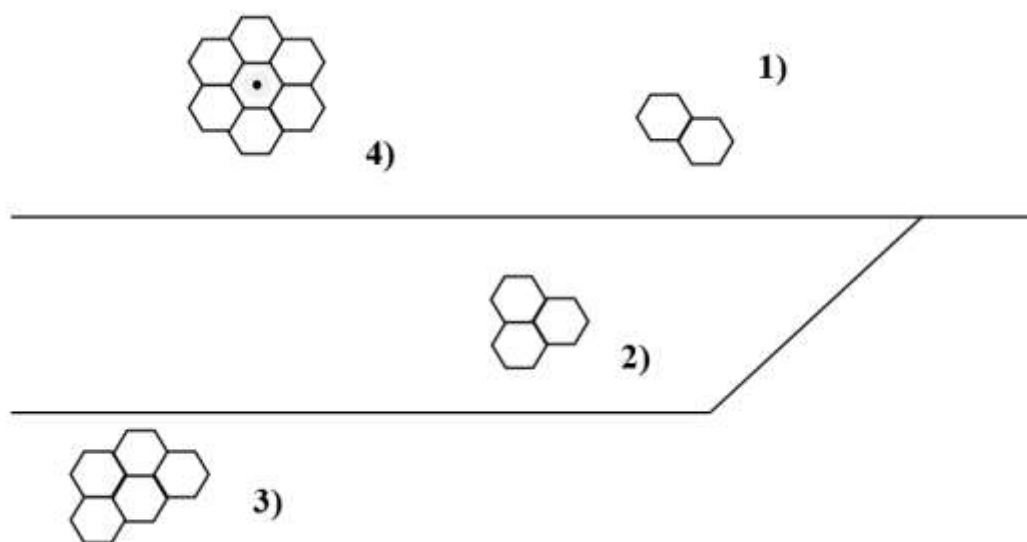
Водийнинг текислик қисмида, сой ва дарё ўзанларидаги кичик-кичик воҳалардаги аҳоли деҳқончилик билан шуғулланган. Аммо улар тўла ўтроқ аҳолини ҳосил қилмаган. Уларнинг ўтроқлашуви анча кейин юзага келган. Тоғ ва текислик ўртасида фаслий маятниксимон ҳаракат ҳосил бўлган (қишда текисликка, ёзда тоғликка) [5; 186-190-б.]. Деҳқончилик ва чорвачилик ўртасида ўзаро узвий алоқадорлик туфайли, улар ўзаро товар айирбошлаш билан ўзига хос моддий маданиятни юзага келтира бошлаган.

Юқорида таъкидланганидек, эрамиздан аввалги XV-XIV асрларда деҳқончиликнинг оддий кўринишлари биринчи навбатда Қорадарё, Оқбўра, Косонсой ва Ғовасой каби сой ва дарёларнинг адир орти қисмидаги ҳавзаларнинг энг қулай ва унумдор ерларини ўзлаштириш билан шаклланди [2; 9-15-б.]. Айнан адир орти текисликларида дастлабки жамоавий аҳоли манзилгоҳлари юзага келди. Шунингдек, бу ўзлаштирилишга бошқа сабаб ҳам кўрсатилади. А.Анарбаев буни шундай изоҳлайди: -«Сойлар адирлар ортидан оқиб ўтаётганда ўз ҳавзасида ўзига хос воҳа ёки воҳачаларни ташкил қилади. Бу ерда сой суви секинлашиб, ёйилиб оқади, баъзида бир неча ирмоқларга бўлиниб оқади. Бу, албатта қадимги деҳқон ирригаторларга катта имконият туғдирган, яъни, улар сувни осонлик билан жиловлаб, деҳқончиликда фойдаланишган». Иккинчидан, бундай адир орти текисликларида баҳор ойларида юз берадиган тошқинлардан ҳоли ҳудуд сифатида ҳам қулай бўлган [8; 17-б.].

Фарғона водийси ғарб билан шарқни боғловчи транзит вазифани бажарганлиги туфайли ундан ўтган кўплаб кўчманчи қабилалар, унинг қулай табиий географик ва ўша даврдаги ижтимоий шароити учун у ерда яшаб қолишган. Улар асосан чорвадор халқлар бўлиб, Хўжанд орқали, баъзан тоғ доvonлари орқали кириб келганлар. Ҳудудга ўрнашган турли маданият

вакиллари ҳам аста-секин ўлканинг табиати ва ландшафтига мослашиб, аҳоли пунктларини шакллантиришнинг анъанавий шаклига риоя этганлар.

Фарғона водийсида суғорма деҳқончиликнинг анъанавий хўжалик юритиш шаклига айланиши билан, аҳоли пунктлари шаклланишида тартибсизлик йўқолиб борди. Суғориладиган ернинг асосий манбаи ҳисобланган сой ва дарёлар бўйига ва этак қисмларига аҳоли масканлари шаклланган. Натижада ўзига хос лентасимон аҳоли масканлари, хусусан «марказий аҳоли масканлари» шакллана борди (1-расм). Турли тарихий даврларда ўзига хос аҳоли масканлари ва марказлари пайдо бўлди. А.Н.Бернштамнинг маълумот беришича кўчманчи туркларнинг водий худудига жойлашиши натижасида Ахсикент шаклланган ва у Фарғона водийсининг йирик иқтисодий ва маданий марказига айланган [5].

1-расм. Дарё ва сойлар ёқалаб марказий аҳоли масканларининг шаклланиши: 1) кичик; 2) ўрта; 3) йирик; 4) жуда йирик (*марказий аҳоли маскани*).

Бу даврда дарё ва сойлар ёқалаб, ўзига хос табиатдан оқилона фойдаланиш анъаналари шаклланди. Ер учун мос экин турини танлаш, деҳқончилик учун сувни тежаш, дарё режимидан тўғри фойдаланиш ва сув тақчиллигини юзага келишини олдини олиш каби даврий анъаналар пайдо бўлди. Деҳқончиликда сувдан фойдаланиш маданияти билан биргаликда аҳоли масканларини сув ёқалаб тизимли жойлаштириш маданияти ҳам шаклланди. Сўх, Шоҳимардонсой, Шахрихонсой, Андижонсой, Аравонсой, Намангансой

бўйлаб ташкил этилган аҳоли пунктлари айнан бу даврнинг ҳудудий ташкил этиш мазмунини очиб беради.

Мустамлака даври (XIX аср охири XX аср охиригача). Кейинги даврлардаги аҳоли пунктларининг шаклланиши у қадар қадимийсидан фарқ қилмади. Чунки яқин-яқингача маҳаллий аҳолининг асосий хўжалик юритиш шакли деҳқончилик бўлганлиги қишлоқлар тузилиши ва жойлашувига катта таъсир кўрсатмади. Ҳудуднинг Чор Россияси томонидан истило этилиши билан аҳоли пунктларининг тузилмаларида катта ўзгаришларга олиб келди. Катта миқдорда русийзабон халқларнинг ўрнашиши, янги-янги аҳоли масканларининг жойлаштириши ва кенг ишлаб чиқариш ҳамда транспортнинг олиб кирилиши билан Фарғона водийсида аҳоли пунктлари шаклланишининг навбатдаги даврини бошлаб берди. Асосан иккинчи жаҳон уришидан кейинги йилларда марказий Фарғонанинг ўзлаштириши билан янги суғориш тармоқларини юзага келтирилди. Шунингдек, юқорида таъкидланган марказий аҳоли масканлари шакллари ҳам ўзгаришга учради. Барча шаҳарлар ягона план асосида «янги шаҳар» бунёд этилди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Бироқ, XIX-XX асрларда водийнинг марказий ҳудудлари кенг ўзлаштирилиши билан анъанавий аҳоли пунктлари шаклланишида ўзгаришлар юзага келди. Янги ўзлаштирилган ҳудудларда ҳам кичик ва ўрта типдаги аҳоли пунктлари шаклланди. Совет ҳукуматининг мустамлакача кўчириш сиёсатига асосан чўл ҳудудларига оилалар кўчириб ўтказилди. 1951 йилда Марказий Фарғонада йирик жамоа хўжаликлари ташаббуси билан бир неча хўжаликлараро каналлар қазилди. 1952 йилда Марказий Фарғонанинг янги ерларига Андижон, Фарғона ва Наманган вилоятларидан 2060 та колхозчи оиласи кўчириб ўтказилди [12; 29-б.].

1959 йил Ўзбекистон ССР Министрлар Совети «1959-1965 йилларда Марказий Фарғонада кўриқ ва бўз ерларни суғориш ва ўзлаштириш тўғрисида» қарор қабул қилади. Ушбу қарор асосида Марказий Фарғона ҳудудларидаги бўз ва қаровсиз ерларни ўзлаштириш натижасида 250 кмдан ортиқ автомобиль йўллари ва 22 та жамоа хўжалик посёлкалари барпо қилинди [10; 191-б.].

Янги давр ўзининг табиат ва унинг неъматларидан энг кўп фойдаланишни жорий этиши билан ҳам характерлидир. Бу даврда йирик геологик қидирув ишлари, зарур транспорт коммуникация тармоқлари шакллантирилди. Ташкил этилган аҳоли масканлари ўз даври нуқтаи-назардан тўғри ташкил этилган

бўлсада, кейинчалик уларнинг ожиз томонлари кўриниб қолди. «Ресурс шаҳарлар» сифатида ташкил этилган Жанубий Оламушук, Шўрсув, Полвонтош каби аҳоли пунктларида ресурсларнинг тугаб қолиши натижасида шаҳарчанинг барқарорлиги бузилган бўлса, йўл ёқасида (транспорт негизида) шакллантирилган аҳоли пунктлари яшаш ҳудудининг транспорт тармоғи бўйлаб, лентасимон шаклни ҳосил қилиши кўплаб ижтимоий муаммоларни юзага келтирди (турли муассасаларнинг бир-биридан узоқлашиб кетиши). Аҳоли масканларини бундай ташкил этиш у қадар самарали эмаслиги кўриниб қолди.

Янги давр. 1991-1992 йиллардан кейин Фарғона водийсида аҳоли пунктлари шаклланишининг янги даври бошланди. Бу даврда жамият ривожини учун кўплаб ўзгаришларга қўл урилди. Мустақилликнинг дастлабки давларида хўжалик учун юқори талабни ҳисобга олиб, давлат ерларидан аҳоли пунктларини шакллантириш учун ер участкалари ажратила бошланди. Бу эса хўжаликлар сонинг кескин ортишига, аҳоли пунктлари тўртининг водийни янада зичроқ тўлдиришига сабаб бўлди. Бу эса айнан ўсиб бораётган аҳолининг катта талабини қондириш мақсадида амалга оширилган.

Мамлакатдаги вазиятни ўнглаш, мамлакат аҳолисини ҳаётга қарашини, бугунги ва эртанги кунга ишончини мустаҳкамлаш учун, уларнинг иқтисодий, моддий аҳволини яхшилаш зарурати юзага келади. Бу даврда аҳоли учун энг зарурий масала - томорқа ер бериш масаласини кун тартибига қўйилди [9; 9-б.]. 1989 йил 17 августда ҳукуматининг кенгайтирилган йиғилишида аҳолига томорқа ва шахсий участкалар ажратиш масаласи муҳокама қилинган ва «Қишлоқда яшовчи ҳар бир оилани томорқа билан таъминлаш, уларга яқка тартибда уй-жой қуриш учун барча шарт-шароитларни яратиш бериш ҳақида» қарор қабул қилинган. Бу эса мамлакатда томорқа майдонларини қарийб 4,5 баробар кўпайишига, 1,5 миллион оилага кўшимча ер берилишига, 700 минг оилага янги томорқа ерлари ажратилишига олиб келган. Ўша даврда ҳам худди ҳозиргидек демографик жиҳатдан энг катта аҳолига эга бўлган Фарғона водийси вилоятларида томорқалар ажратиш йирик кўрсаткични ҳосил қилди. Бу эса водийда хўжаликлар ва янги аҳоли пунктларининг ортишига сабаб бўлди.

Аҳолининг ҳудудий таркибига таъсир этувчи ижтимоий-иқтисодий омиллардан қаторига ресурс омили ҳам киритилади. Ресурслар билан таъминланганлик бугунги замонавий иқтисодий география фанининг асосий

тушунчаларидан бирига айланиб улгурган. Худудий ташкил этишлар, иқтисодий жойлаштириш ва истиқболли режалаштиришнинг туб моҳияти ресурслар билан таъминланганлик омили чамбарчас боғлиқ. Чор Россияси таъсирга ўтган Фарғона водийси ўша даврларда ўзининг ёқилғи ресурслари, қурилиш хом ашёлари билан республиканинг исталган худудлари билан рақобатлаша олган. Хусусан, 1880-йилда дастлабки нефть конининг очилиши, 1904 йилларда саноат усулида қазиб олишнинг жорий этилиши билан водийда аҳоли пунктлари шаклланишининг янги босқичи бошланди. Шўрсув, Тинчлик (Ҳамза), Чимён, Полвонтош, Жанубий Оламушук каби посёлкалар айнан ресурсларни ўзлаштирилиши билан юзага келган аҳоли пунктларидир [3].

Тадқиқот нуқтаи-назардан бундай ташкил этишни «ресурсли ташкил этиш» деб қабул қилиш мумкин. Айнан нефт-газли аҳоли пунктларининг кенг ёйилиши водий аҳоли масканлари тузилмаси жиддий таъсир кўрсатди. Бугунги кунда бундай аҳоли пунктлари сони 30 дан ортади. Бу жиҳатдан бундай аҳоли пунктларнинг аксарияти кейинги йилларда ресурсга қарамли жойлаштириш ҳисобига аҳоли сони кескин қисқарди (Шўрсув, Тинчлик, Полвонтош, Жанубий Оламушук ва б.). Бироқ, ўсишнинг барқарор кўринишида ривожланган аҳоли пунктлари ҳам мавжуд бўлди. Бундан аҳоли пунктлари қаторига сўзсиз Қувасой шаҳрини киритиш мумкин. Статистик маълумотларга эътибор берилса, худуд аҳолисининг тезлик билан ўсаётганлигини кўриш мумкин. Унда 1970 йилда 33,9 минг киши истиқомат қилган бўлса, бугунги кунда унда 90,3 минг киши истиқомат қилмоқда (ўсиш 1/2,66 нисбатда). Бунга сабаб сифатида ресурс омили асосида юқори ишлаб чиқариш ташкил этилганлиги бўлди. Ваҳоланки, республикамизнинг 5 йирик шаҳарларидан бири бўлган Фарғона шаҳрида аҳоли сони 1970 йилда 146,7 минг кишидан 2019 йилда 278,5 минг кишига етди. Ўсиш кўрсаткичи 1/1,89 нисбатни ҳосил қилди.

Водийда бундан ташқари Рапқон, Чимён, Қизилтепа, Косонсой, Чортоқ, Мингбулоқ каби худудларда минерал-шифобахш булоқлардан фойдаланиш ҳисобига ҳам аҳоли пунктлари шаклланди. Бироқ, мустақилликдан кейинги йилларда ресурсли ташкил этиш у қадар аҳамият касб этмади.

Аҳолининг худудий таркибига таъсир этувчи ижтимоий иқтисодий омиллар ичида ишлаб чиқариш омилини аҳоли эътироф этиш зарар. Чунки у ҳар бир даврда жамиятга мос ҳолдаги ишлаб чиқариш жараёни билан қатнашиб келган. Бироқ, бугунги замонавий жойлашувда ишлаб чиқариш омилнинг роли қадимий даврлардан анча муҳим эканлиги бизга маълум [14, 15].

ХУЛОСА

Бугунги кунга келиб инсониятнинг табиатга нисбатан салбий таъсири ортиб бораётганлиги барчамизга маълум. Дунёнинг турли бурчакларида юз бераётган экологик ҳалокатлар табиатдан нооқилона фойдаланиш натижасида баҳоланмоқда. Айниқса, бундай вазият аҳоли сони ўсиб бораётган, зичлик нисбатан катта бўлган аҳоли масканлари атрофларида кўп юзага келмоқда. Уларни тартибга солиш, аҳоли масканларининг ҳудудий ташкил этилишидаги ижтимоий-иқтисодий вазиятни баҳолаб бориш замонавий иқтисодий-географик тадқиқотларни талаб этмоқда.

REFERENCES

1. Абдуллаев У. Валихонова Г. Фарғона водийси аҳолиси: Этник таркибининг шаклланиши ва этномаданий муносабатлар тарихи. Т.: Navroz, 2016. 252 б.
2. Анорбоев А. Ўзбекистонда илк суғорма деҳқончиликнинг шаклланиши ва антропоген ландшафтни ташкил топиши // Я.Ғуломов номидаги республика илмий семинарининг «Ўзбекистон ҳудудларида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар» мавзусидаги 37-йиғилиш материаллари. –Тошкент, 2006. -9-15 б.
3. Аҳмадалиев Ю. Абдувалиев Х. Норасмий меҳнат бозорлари шаклланишининг геодемографик хусусиятлари//Ўзбекистонда бозор ислохотлари шароитида банд бўлмаган аҳоли муаммоларини ечишда олий таълим муассасаларининг ролини ошириш. Халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. –Фарғона, 2019. 63-64 бетлар
4. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана / Соч., Т.3. - М.: Наука. 1965. -С.5-31.
5. Бернштам А.М. Деревня Фергана. Т., Ан УзССР, 1951. ст. 13.
6. Жумаханов Ш. Наманган вилояти аҳолисининг ҳудудий таркибини такомиллаштириш. Геог. фан. ном. ...дис. автореф.-Т., 1998.-22 б.
7. Заднепровский Ю.А. Древне земледельческая культура Ферганы. –М.; Л., 1962. –с 224.
8. Исоқов З. Фарғона водийси анъанавий деҳқончилик маданияти (Хўжалик-маданий анъаналар: тавсифи ва таҳлили). Т.: “Янги асп”, 2011.
9. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: «Ўзбекистон», 2011. - 440 б.

10. Комилов О. Ўзбекистонда суғориш тизими ривожланиши: ютуқ, муаммо ва оқибатлар—Т.: Akademnashr. 2016, 336 б.
11. Комилова Н.Ў. Этноэкологик маданиятнинг географик жиҳатлари (Фарғона водийси мисолида). геогр. фан. фалсафа доктори (PhD) ... дисс. Автореф. – Т., 2019. – 48 б.
12. Очилов Н. Ўзбекистонда ирригация ва мелеорация ишлари (1946-1964). – Т.: Фан, 1991. -104 б.
13. Солиев А., Назаров М., Қурбонов Ш. Ўзбекистон ҳудудларини жтимоий-иқтисодий ривожланиши. – Т.: Мумтоз сўз, 2010. 300-б.
14. Абдувалиев Ҳ. А. Geographical trends of the ethnoecological researches //Ўзбекистон ва Россияда география фани: умумий муаммолар, ҳамкорлик салоҳияти ва истиқболи. – 2019. – С. 14-17.
15. Abduvaliyev N. A., Jarqinova M. X. AHOLINING HUDUDIY TARKIBINI TABIIY-LANDSHAFT BIRLIKLARI BO ‘YICHA TADQIQ ETISHNING NAZARIY ASOSLARI //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 12. – С. 33-38.